

EL PASTURATGE TRADICIONAL D'OVELLES I CABRES

El cas de la comarca valenciana del Comtat

Joan Seguí

INTRODUCCIÓ

Almenys des dels anys setanta del segle XX, la qüestió del pastoralisme tradicional d'ovelles i cabres a la Mediterrània s'ha vingut treballant des de camps i òptiques diverses. Entre d'altres, arqueòlegs i etnòlegs, han vingut descobrint, a vegades en col·laboració, les maneres de viure i treballar dels pastors tot i engegant diverses línies d'anàlisi que en general han contribuït a millorar força el coneixement de les societats i economies mediterrànies. A casa nostra aquesta empenta ha propiciat diversos estudis que en general han estat en la línia d'assenyalar el pastoralisme com una activitat clau a l'economia tradicional valenciana, alhora que font d'una bona quantitat de dades etnogràfiques sovint poc estudiades.

En aquest article pretenc contribuir a la difusió d'aqueixa idea: la del potencial dels estudis etnogràfics del pastoralisme tradicional. Es plantegen diversos aspectes cadascun dels quals podria donar peu a un article per ell mateix. He volgut iniciar el treball amb una curta reflexió respecte a un tema clau: la descripció social, però també econòmica, del fet de ser pastor. Després, i prenent la comarca valenciana del Comtat com a referent, es descriuen dades sobre composició i gestió de ramats de cabres i ovelles. Aquestes dades etnogràfiques foren recollides als anys noranta mitjançant entrevistes a pastors dutes a terme en diversos pobles de la comarca (Balones, Fageca, Famorca, Benimassot...) alhora que es realitzaven observacions de camp als aleshores ja escassos, ramats encara en funcionament. Les dades recollides al camp i a les entrevistes es varen completar amb recerca d'arxiu als ajuntaments, treballant bàsicament amb documents d'*Amillaramineto*,

amb un ventall cronològic que anava des de la segona meitat del segle XIX fins els anys setanta del segle XX. Aquest ventall temporal serveix ací també per emmarcar l'expressió «tradicional» tal i com s'utilitza al text.

SER PASTOR

Una de les qüestions centrals, i encara poc analitzades, a l'hora d'enfocar el tema dels pastors al País Valencià és la que es planteja per definir què era (en l'ús que la societat tradicional en feia de la denominació) un pastor?; i, en relació directa, fins a quin punt era la societat tradicional valenciana una societat ramadera? Totes dues qüestions, molt vinculades, es poden en realitat plantejar per a tot l'àmbit geogràfic mediterrani.

Un breu escorcoll a la bibliografia a l'abast ens pot donar alguna idea. Dos etnoarqueòlegs, Chang i Koster (1994: 8) que varen treballar bàsicament a Grècia, definien com a pastors aquells que «pasturen animals i que es defineixen a ells mateixos i són definits pels altres com a pastors»: una definició ben ampla. De manera semblant, Martínez (1991: 189) al seu treball sobre ramaderia tradicional valenciana, afirmava que «una persona exerceix de pastor quant s'ocupa de la conducció i guarda d'una ramera d'animals». Per la seua banda, Bonte, un antropòleg, defineix societat ramadera com aquella que explota el medi mitjançant «la cria d'animals herbívors que viuen en ramats i es desplacen cercant aliment» (1991: 579) i, alhora, remarca diversos factors que explicarien la formació de societats pastorals: el valor alimentari del ramat; l'ús comercial dels productes derivats; i la utilització dels animals com a força de treball. Així, cadascun d'aquests factors podria estar

darrere de la formació d'una societat ramadera de les moltes que s'han definit arreu del món.

La realitat, però, almenys a l'àmbit geogràfic mediterrani, sembla menys nítida. Cornelis (2008: 24) ho posa de relleu quant subratlla la dificultat de definir la «forma de vida pastoral», de «societat pastoral», o d'utilitzar, fins i tot, el «pastoralisme» com a una categoria d'anàlisi. Aquest autor cita uns pocs exemples de treballs etnogràfics i històrics de pastors al Mediterrani per demostrar l'escassa nitidesa cultural dels pastors del nostre àmbit geogràfic quan s'intenten definir com a grup: per canviar sovint d'ocupació (ara pastors, ara llauradors), per la diversitat de la seua activitat (pastoralisme, comerç...), per la dificultat de trobar famílies on tots els membres es dediquen a aquesta activitat, etc. És a dir, un pot ser pastor tota la vida, o només durant determinades etapes, o per determinades circumstàncies; no és una condició que s'hereta o s'imposa, més enllà dels límits de l'ofici o alguna circumstància vital específica. Al mateix temps, un pastor pot alternar, i ho fa, la seua activitat amb altres com ara el treball a la terra o al comerç, i hi ha famílies els membres de les quals senten l'ofici de pastor com a propi, però açò no impedeix que hi hagen membres dedicats a altres activitats sense cap tipus de problema.

Aquestes són també les circumstàncies socioeconòmiques que han definit el pastor a terres valencianes. De pastors al País Valencià n'hi ha hagut quasi en cada poble. Independentment de les particularitats de cada cas, l'ocupació de pastor ha estat ací en conjunt tan important com a qualsevol altre indret de la riba nord del Mediterrani. Ara bé, és igualment clar que la societat rural valenciana ha sigut, sobre tot, una societat de llauradors on la tinença i

la dedicació al treball de la terra ha dominat de forma ampla, no només «econòmicament» sinó també «socialment», sobre la dedicació a la cura del ramat d'ovicàprits. La ramaderia ha sigut més o menys important en unes comarques que en altres, però sempre en un lloc secundari respecte a l'activitat agrícola (Martínez, 1991: 185). No hi ha notícies de cap poble on l'ocupació

de la resta de la comunitat, tant i com les podien compartir ferrers, fusters o tractants.

PASTORS I PASTORALISME TRADICIONAL AL COMTAT

Em centraré ara en diversos aspectes relacionats amb el pastoralisme tradicional tal i com ha estat docu-

bres negres i la cabra valenciana o cabra blanca. Aquesta última és un animal ideal per als paisatges muntanyosos del Comtat: bons pasturadors de pastures llenyoses i difícils que l'ovella aprofitava amb més dificultat. Per la seua banda la cabra negra, especialitzada en la producció lletera, era un animal de gestió molt més domèstica, que rarament es pasturava en llocs allunyats de les

MORA CARBONELL. ARXIU TIVOLI, ALCOI

Un xiquet pasturant un ramat de cabres negres.

fonamental fora la cura del ramat per davant de l'agricultura, i la major part dels que es dedicaren a ser pastors, encara que ho feren tota la seua vida, eren també propietaris de més o menys quantitat de terra. Més important si cal: els propis pastors, malgrat ser ben conscients de l'especificitat de la seua activitat front a la del llaurador, rarament s'han considerat tan diferents com per a constituir a casa nostra un grup cultural «a banda». Encara que hi havia famílies on l'ocupació principal havia estat el ramat (González, 1996), no es pot dir que hi haja hagut una cultura pastoral valenciana específica més enllà de la generada per altres especialitzacions laborals i front a la del gros de la població llauradora. No són massa comunes les festes —o els costums— exclusivament de pastors (encara que el registre etnogràfic en menciona alguna)¹ sinó que són compartides amb

mentat a la comarca del Comtat. Moltes de les qüestions que es tracten prenen a aquesta comarca unes característiques que són, de segur, generalitzables a la resta del territori valencià; altres necessiten encara d'una recerca més acurada per poder parlar de generalitzacions.

Tipus d'animals i productes

El pastor d'ovins i caprins tradicional al Comtat treballava amb un manoll reduït de races. Per a les ovelles el tipus més comú era l'ovella roja, que a la bibliografia zoològica es pot trobar amb el nom d'*oveja roja levantina*, *raza guirra*, *rotxa*, *roya* o *sudat* (Sánchez Belda y Sánchez Trujillano, 1979: 435). Es tracta d'un tipus de probable origen nord-africà, que resisteix bé les temperatures altes i està ben adaptada als paisatges trencats. En allò referent a les cabres se'n mantenien dos tipus fonamentalment: les anomenades ca-

rodalies dels pobles, atés que els terrenys trencadissos resultaven poc propicis per a les seues mamelles.

Tant l'ovella roja com la cabra blanca eren animals explotats fonamentalment per la seua carn, mentre que la cabra negra era, com hem dit, una productora de llet. La majoria dels pastors venien els animals vius a carnisseres de la comarca o dels nuclis urbans propers (Alcoi n'era un consumidor important) i eren aquestos els encarregats de sacrificar als animals i fer la venda de la carn. Per la seua banda la llet es distribuïa més localment i sovint el consum era pràcticament per a la pròpia família. No vol dir això, però, que, com cal esperar en una societat amb una economia encara molt local i amb escassetat general de productes, en realitat acabarà explotant-se de cada animal tot allò que siga possible explotar: la llana, la pell, les banyes...

Un mascle d'ovella roja podia produir uns quatre o cinc kilograms de llana a l'any, mentre que una femella vindria a produir-ne uns dos o tres. La llana es venia a intermediaris per a usos diversos; localment només hem constatat el llavat i secat de llana per omplir matalassos². Altres produccions secundàries com el formatge eren dutes a terme més sovint en uns pobles que en altres (Balones, per exemple), encara que la tècnica per fer-ho –gastant diversos qualls naturals com ara fils secs i passats pel morter de la flor de la carxofa– és ben coneguda a tots els pobles. En ocasions els pastors preparaven per a consum propi «lletà», llet semi-quallada amb una textura pareguda al iogurt i a la qual se li podia afegir puntualment sucre.

Les pells eren, en efecte, un altre producte aprofitat, fonamentalment pels carnisers qui eren qui les acabaven venent. En ocasions els pastors castraven algun mascle de cabra blanca per sacrificar-lo a l'edat de dos o tres anys i aprofitar-ne la pell completa per fer un cuiro que hauria de servir com a contenidor de líquid –oli o vi.

A més a més, tant el ramat oví com el caprí era excel·lents productors de fem, matèria molt valorada pels llauradors com a adob per als camps, sovint construïts en terrenys de baixa qualitat i als quals el fem ajudava a millorar la producció. Aquest fet explica bé perquè la majoria dels corrals foren construïts per llauradors, sovint sense tindre cap ramat en propietat. La necessitat d'adob justificava perfectament la inversió que la construcció d'un corral podia suposar.

L'estructura del ramat

A la societat tradicional, els ramats eren significativament més menuts dels que s'hi poden documentar avui i, en general, en els darrers vint o trenta anys. Al Comtat, pràcticament cap ramat estava per damunt dels 70 o 80 animals, i els que hi arribaven no eren massa nombrosos. La majoria tenia menys de 60 caps i hi havia molts que estaven entre els 20 i els 40. De fet, els propis pastors solen fer menció a «punes de ramat» més a que «ramats» al registre etnogràfic. Algunes de les raons que poden explicar aquest fenomen són:

- Una forta competició per la pastura a l'abast. A l'escassa qualitat de les pastures locals (Martínez, 1991), calia afegir-li una major extensió de l'espai cultivat i una major pressió d'explotació sobre la vegetació de muntanya (per exemple, com a combustible...).
- Una molt inferior disponibilitat de farratge; en períodes d'escassetat de pastura (per exemple durant les nevades) un pastor havia d'abastir els seus animals amb el farratge disponible, farratge que –a manca de productes comercialitzats– s'havia de nodrir d'allò que donava el terme: productes derivats del conreu (fulles d'olivera, pells d'ametlla..) o altres recollits als espais sense conrear (rames de carrasca).
- Finalment, una qüestió fonamental: l'extensió dels espais conreats, molt major que l'actual, deixava pocs espais oberts per a la pastura –fora de la muntanya estricta–. Ramats massa extensos –possibles en altres contrades menys antropitzades o de geografia més oberta– hagueren sigut difícils de controlar lluny dels conreus provocant encara més conflictes entre llauradors i pastors.

Els ramats de cabra valenciana solien ser majors que els d'ovelles, molt probablement perquè els darrers explotaven més les pastures limítrofes amb l'espai conreat –i les disponibles dins dels propis camps– mentre que les cabres blanques es gestionaven als espais més de muntanya sense conrear. Per la seua banda la cabra negra, de la qual la majoria de les famílies en guardaven una o dues per proveir-se'n de llet, solia pasturar-se comunalment a les rodalies dels pobles en ramats també menuts.

Sovint, però, s'hi donava el cas que en algun ramat d'ovelles hi haguera alguna cabra blanca o negra; els pastors justifiquen aquest fet per la conveniència de tindre a l'abast una font de llet extra, i solucionar així alguns problemes puntuals de rebuig d'algun corder per part d'una mare, o casos en què la mare haguera mort per qualsevol circumstància. Així mateix, les cabres eren apreciades per la seua capacitat de lide-ratge, útil en determinats moments de la gestió del ramat.

En allò tocant a la composició dels ramats per edat i sexe, els d'o-

vella roja eren ramats compostats bàsicament per animals adults –més d'un any– i amb un mascle per cada 20 o 25 femelles. Les femelles duraven entre 7 i 9 anys, un poc més que els mascles. Pel que fa als ramats de cabres, hi havia una major proporció de mascles –un per cada 10–, i els animals es mantenien per regla general algun any menys que en el cas de les ovelles. Aquestes dades es refereixen a allò que es consideraria el «ramat base», però sovint als ramats s'hi trobaven també els individus (corders i *xotos*) amb una edat inferior a l'any, la majoria dels quals acabaven venent-se per al seu aprofitament càrnic, mentre que la resta es guardaven per compensar les baixes dels animals adults o, si el pastor ho considerava, incrementar el tamany del ramat. Aquests animals joves s'hi podien arribar a mantindre amb la resta del ramat per un període de nou mesos o fins i tot més (cal pensar que hui rarament consumim carn d'animals de més de tres mesos i és habitual consumir-la d'animals que amb prou feines fan el mes).

Encara que al registre etnogràfic s'hi troben sovint versions molt variades, els pastors tradicionals haurien organitzat la seua gestió del ramat seguint un patró prou establert. Aquest patró hauria sigut vàlid almenys durant el període en què la majoria dels informants enquestats haurien estat en actiu abans de les profunds canvis que començaren a donar-se als anys setanta amb la transformació dels patrons de consum de carn i la generalització de l'abandonament de les formes de vida rural conegudes com a tradicionals. Així, els pastors del Comtat parlaven d'un període bàsic de naixença de corders i de *xotos* que hauria anat del setembre al febrer; durant aquest període, els mascles estarien separats de la resta del ramat per controlar l'aparició de noves prenyades. Corders i *xotos* nascuts en aquest període haurien alimentat l'atractiu mercat de Nadal alhora que gaudit de les bones pastures de la tardor; aquells animals no venuts al mercat de Nadal o que havien nascut massa tard per servir per aquest mercat s'haurien mantingut amb la resta del ramat fins els principis de l'estiu (finalització dels tractes de sant Joan) aprofitant així les pastures de la pri-

Pastor amb punta de cabres negres a les rodalies de Guadalest.

mavera i separant-se definitivament del ramat quant la sequera estiuenca feia difícil mantindre més animals que els estrictament necessaris.

La gestió del ramat

Al Comtat, com a la resta del país, hi existien diferents fórmules que definien la posició del pastor respecte al ramat que gestionava. Per explicar-les es pot seguir molt bé a Frederic Martínez en la part dedicada a la ramaderia del volum *Temes d'Etnografia Valenciana 2*. Aquest autor descriu les fórmules de gestió del ramat al territori valencià en relació a dos factors: la propietat del ramat, i el tipus de dedicació (a temps complet o parcial) que hi exerceix el pastor. Així, al País Valencià s'haurien donat totes les modalitats: pastors propietaris del ramat i dedicats a temps complet; propietaris i dedicats a temps parcial; pastors llogats i dedicats a temps complet i pastors llogats i dedicats a temps parcial (1991: 191-194). A la si d'aquestes modalitats, que semblen ben esteses pel territori³, es desenvolupava tot un sistema d'intercanvis econòmics que anaven des del pagament en diners als tractes «al terç» o «a mitges» referits a la producció en animals o als intercanvis en temps i força de treball. Al cas que hem citat de les cabres negres, s'hi podrien donar doncs dues situacions: la de pastors propietaris i dedicats a temps parcial i la de pastors llogats i dedicats a

temps complet. Fora d'aquest cas, al Comtat hi havia sovint pastors que gestionaven a temps complet ramats —de cabres blanques o d'ovelles— que no eren de la seua propietat; ho feien sota tractes al terç o a mitges, que es resolien habitualment per sant Joan. Un tracte a mitges implicava que de cada dos animals nascuts aquell any, un era per al propietari i l'altre per al pastor... i, en general, tot el benefici del ramat es repartia «a mitges»; el tracte al terç, és va produir més darrerament quant els pastors començaren a escassejar i hi havia d'amos que estaven disposats a cedir-ne tres parts per cada una que ells retenien. Com ressalta Martínez, aquest tipus de tractes permetia a pastors d'origen humil, sense possibilitat d'adquirir el seu propi ramat, fer-se amb una punta pròpia a partir dels beneficis compartits.

FORMES D'ÚS I APROFITAMENT DEL PAISATGE

Sovint quan es fa referència a les formes i l'ús que els pastors tradicionals han fet del paisatge es parla de la transhumància, l'estratègia ramadera d'explotació del paisatge que més èxit ha trobat als mitjans de comunicació o a les ments de literats i fotògrafs diversos. La transhumància però, al País Valencià almenys, ha estat una estratègia d'explotació amb una presència molt desigual i

amb un volum menut si se la compara, per exemple, amb Castella. En el cas de Comtat, els desplaçaments transhumants eren duts a terme per un reduït nombre de pastors que realitzaven a l'hivern trasllats de curt recorregut —un o dos dies— a les pastures de la costa veïna (Benitatxell, Xàbia, Xaló...). La grandària menuda dels ramats provocava que per aquests desplaçaments s'agruparen sovint dos o tres puntes de ramat que llogaven conjuntament *cotos* de pastura a terrenys vora mar amb una explotació agrícola pobra i els propietaris dels quals trobaven així un rendiment complementari. Aquests desplaçaments hivernals —duraven entre octubre i abril/maig— es completaven en ocasions amb altres a l'estiu —encara més curts de distància i durada— als cims de les muntanyes locals. No hi ha en l'àrea notícies de l'arribada de ramats forans ni que fora de pas⁴, i no ha estat així fins la quasi total desaparició dels ramats locals (en la actualitat hi ha algun pastor andalús que manté una presència semipermanent en termes municipals com els de Fàmorca i Fageca).

Fora de la transhumància, però, els pastors tradicionals varen desenvolupar una important quantitat de formes d'ús i explotació del territori que tenien a l'abast. Podríem dir que als pobles del Comtat els pastors haurien explotat dos tipus d'espais de pastura: el de propietat pública, fonamentalment gestionat pels ajuntaments i en tots els casos identificats amb terrenys no productius per a l'agricultura («la serra»), i els de propietat privada, que per al període cronològic a què ens referim estaven quasi sempre actius des del punt de vista de la producció agrícola. L'accés a cadascun d'aquests espais tenia unes implicacions diferenciades.

Així, la possibilitat de pasturar el ramat als terrenys municipals s'adquiria amb el pagament anual de l'herbatge, al qual tots els pastors tenien accés. Es tractava, doncs, almenys en aparença, d'una qüestió estrictament econòmica. Alhora, l'accés a terrenys de propietat privada estava sovint determinat no sols a la fixació d'un intercanvi econòmic (no necessàriament monetari) sinó també a les particularitats de la xarxa social del pastor dins la comunitat a la qual pertanyia.

De la serra, a més de pastures se'n treia combustible per a usos

diversos (forns de pa, de calç, fornals domèstiques...) en forma de llenya o brossa, també es treien plantes d'ús medicinal i algun que altre producte de menjar a temporades (com ara els bolets). Per tant l'ús com a espai de pastura estava sotmès a certa competència d'explotació que al capdavant reduïa la seua capacitat com a espai on trobar menjar per al ramat.

Al Comtat, les estratègies d'explotació dels espais de serra es duïen a terme tenint en compte diversos factors:

- L'altitud i l'orientació. A l'hivern els pastors concentraven els seus recorreguts pels sectors amb menys altitud i millor exposició solar. El topònim «solana» és una bona guia en molts pobles per veure de localitzar aquests espais. A l'estiu els ramats es desplaçaven per contrades localitzades a més altura i cercant sempre l'ombra de recingles.
- La distribució dels punts d'aigua. A l'estiu, els moviments del ramat es planificaven tenint en compte aquest factor.
- L'existència de espais de serra amb millor qualitat de pastura. El detallat coneixement que els pastors tenien del territori els permetia distingir l'existència de sectors de serra on la qualitat de la pastura era considerada millor. Així, per exemple, al Comtat s'hi parla de rogles de *donzillo* (*Aphyllanthes monspeliensis*), una planta altament nutritiva i especialment apreciada pels pastors com a pastura.
- La millora de la pastura amb l'incendi localitzat de rodals de maquis durant l'hivern. El incendi forçava, per una banda, la neteja del maquis originari, massa llenyós, i propiciava, de l'altra, el rebrot d'herba considerada de millor qualitat, en particular per al ramat oví. Aquesta pràctica va acabar per estigmatitzar al pastor com a enemic de l'entorn i com a piròman, no només a casa nostra sinó en bona part del Mediterrani. Forbes i Koster (1976: 121-122) varen demostrar per al cas de l'Argolida a Grècia, que tant l'efecte dels focs dels pastors, com el conjunt de l'activitat ramadera tradicional havia estat exagerat i era en realitat inferior a l'impacte real provocat sobre els espais de muntanya per altres activitats eco-

nòmiques de la societat tradicional com ara la recollida de combustible per a ús domèstic o la producció de carbó.

- L'existència d'alguns sectors boscats encara que pocs. La relació dels pastors amb els boscos ha estat de nou una qüestió fortament estigmatitzada per la creença de que els boscos són una mena «d'antipastura». Malgrat ser cert que els boscos no proporcionen pastures comparables en quantitat i qualitat a altres espais botànics mediterranis –atés que la manca de llum dificulta el creixement adequat de moltes espècies (Rackman, 1980: 179)– les entrevistes a pastors confirmen els rogles de bosc com a àrees de potencial per a l'alimentació dels ramats d'ovicaprins. En particular, durant el període de producció de bellotes (la tardor) els pastors dirigien els seus ramats allà on hi havia un conjunt de carrasques; el valor nutritiu de les bellotes era altament apreciat i, a més, es tractava d'un menjar igualment molt apreciat pels ramats. Però els espais boscats eren fonamentalment explotats com a fonts de farratge: rames de carrasca, de carrascó o de xop, eren tallades, emmagatzemades i col·locades al corral fent «penjades» que resultaven molt útils als períodes d'hivern en els quals no es podria eixir.

El desplegament de les estratègies de gestió dels ramats en espais conreats planteja la qüestió d'unes relacions econòmiques recíproques entre pastors i ramaders. Al llarg del segle XIX, l'increment de la població va propiciar una important expansió dels terrenys conreats. En termes de la gestió dels ramats d'ovicaprins, aquesta expansió va plantejar un escenari per a la pastura dins dels termes municipals⁵ que implicava la necessitat d'aprofitar les possibilitats de pastura que els bancals conreats pogueren oferir.

L'explotació dels bancals com a espais de pastura estava determinat per una estacionalitat vinculada al tipus de cultiu que s'hi treballava. Així, als bancals plantats de cereals i lleguminoses –molt abundants– s'hi podia accedir bàsicament a l'estiu, una vegada la collida havia finalitzat. Ramats d'ovelles –més que de cabres– aprofitaven aleshores l'her-

ba i el grà que quedava entre el rostoll. La rama d'olivera i fins i tot la d'ametler, eren també aprofitades, però en aquests casos solia treure's fora del bancal perquè la neteja s'hi feia en temporades de tardor i primavera i el bancal podia estar moll, situació en la qual estava totalment prohibit accedir-hi amb el ramat donat que les petjades sobre moll endurien molt la terra una vegada seca, i dificultaven el treball.

L'accés als bancals s'establia mitjançant acords verbals entre el pastor i el propietari del bancal. Factors com ara l'existència de relacions d'amistat, de família, o de respecte professional («un bon pastor»), sovint determinaven a quin pastor es donava permís per entrar al terreny de conreu. L'acord podia simplement contemplar un permís d'accés a canvi de res, però molt sovint es donava sobre la base de contrapartides diverses. Així, es condicionava al fet de que el pastor tancara el seu ramat al corral o corral que foren del mateix propietari que el terreny; ací la contrapartida buscada era el fem produït pel ramat, fem que tenia un alt valor per al llaurador. De la mateixa manera, podria fixar-se que el pastor compensara l'ús del bancal com a terreny de pastura amb l'aportació de la seua faena en tasques concretes com ara la neteja dels arbres o els pics de treball relacionats amb alguna collita (les olives...).

Ocasionalment, alguns pastors entraven als bancals sense tindre permís. Aquest tipus d'accions, juntament als danys puntuals que un ramat feia accidentalment al passar prop d'un espai conreat, eren la principal font de conflictes entre pastors i llauradors. Solien concretar-se en una denúncia per part del propietari del terreny que calia resoldre a l'ajuntament amb la intervenció d'un «home bo» que duia a terme un «aferrament», és a dir una valoració del mal produït determinant les compensacions que calia fer, quasi sempre en diners.

CONCLUSIONS

A la comarca del Comtat, com a moltes altres comarques valencianes dins del marc de la societat tradicional, els pastoralisme d'ovicaprins resultava una activitat obertament complementària al treball de la ter-

Xiquet pastor
amb corder.

ra. Ara bé, quin era exactament el paper econòmic i social dels pastors és una qüestió encara no tancada. Resulta obvi que el nivell d'integració entre ambdues activitats era molt ample, i que lluny de representacions antagòniques, pastors i llauradors col·laboraven intensament per raons d'avantatge econòmic, però també per raons de vincles socials. El coneixement sobre les fórmules de gestió complementàries s'amplia conforme s'amplia la documentació etnogràfica donat que la majoria de les fórmules emprades es basaven en acords verbals sense més. En qualsevol cas s'hi mostra clarament com els ramats d'ovelles i cabres resultaven una peça clau en l'ampliació de l'aprofitament de l'espai i la producció agrícola més enllà de la dinàmica d'explotació estrictament llauradora. L'existència dels ramats permet aprofitar al màxim rostolls, productes aparentment inservibles com ara la fulla d'olivera o les pells de l'ametla (com a farratge); permet també generar l'adob que ajudarà a millorar el rendiment d'un sòl sovint molt pobre; permet establir pactes d'intercanvi que incorporen ajuts en forma de força

de treball a la tasca del llaurador alhora que, *de facto*, li ajuden a mantindre el seu terreny més net; i permet finalment l'entrada de diners a les economies locals via la venda dels productes derivats.

Al mateix temps i mentre va aclarint-se el paper econòmic dels pastors valencians, cal anar aclarint el seu rol social. Massa sovint s'ha pres als pastors com a un grup inferior en referència als llauradors, sense entrar a analitzar primer la pròpia dinàmica de l'ocupació de pastor, sovint experimentada pels propis llauradors, ni el detall de la percepció real que la comunitat en tenia: individus dedicats a un treball incòmode però alhora fortament vocacional i necessari.

Queden per últim molts temes per tractar. Hem parlat de l'ús i aprofitament del paisatge i no del patrimoni constructiu generat al voltant de la ramaderia. Encara està per fer una tipologia general per al país que permeta comprendre millor el funcionament d'aquestes estructures de gestió del ramat, tan comunes com eren, i fins i tot, un anàlisi més profunda d'aspectes tant bàsics com la cronologia. Tot plegat qüestions absolutament necessàries

per ser capaços de decidir quins conjunts caldria preservar des de l'òptica del patrimoni etnològic.

Notes

1. Al Comtat sembla, per exemple, que en algun moment de l'any els pastors es passejaven per la serra fent soroll amb les esquelles amb la intenció de què l'any fora abundant en herba.
2. No ha estat possible recollir cap testimoni local del cardat de llana.
3. No hi ha encara dades per saber si alguna modalitat era més comuna en algunes comarques que en altres.
4. En altres llocs del país arribaven pastors de les veïnes Conca i Terol fonamentalment. A les terres costaneres de Castelló, a les rodalies de València o fins i tot a Gandia.
5. S'ha de pensar que la majoria dels ramats o puntes de ramat es movien fonamentalment dins dels límits del territori que consideraven més propi: el terme municipal del poble.

BIBLIOGRAFIA

- BONTE, F. (1991): «Sociedades Pastorales». En *Diccionario Akal de Etnología y Antropología*. Bonte e Izard (eds). Madrid.
- CHANG, C. i KOSTER, H.A. (1994): *Pastoralist at the Periphery: Herders in a Capitalist World*. Tusco. University of Arizona Press.
- CORNELIUS MIENTJES, A. (2008): *Paesaggi Pastoralis. Studio etnoarcheologico sul pastoralismo in Sardegna*. CUEC. Cagliari.
- FORBES, h. KOSTER, H. (1976): «Fire, axe and plow: human influences on local plant communities in Southern Argolid». En Dimen, M. And Friedl, E. (ed.) *Annals of the New York Academy of Sciences* 268: 129-126. New York.
- GONZÁLEZ I ALBERT, C. (1996): *Ramats i ramaders, pastors i corralis, des dels anys vint als seixanta, al nostre terme*.
- MARTÍNEZ, F. (1991): «Ramaderia». En F. Martínez i F. Palanca: *Utilitatge Agrícola i Ramaderia. Temes d'Etnografia Valenciana II*: 183-298. València, Edicions Alfons el Magnànim.
- RACKMAN, O. (1980): *Ancient Woodland: Its History, Vegetation and Uses in England*. London, Edward Arnold.
- SÁNCHEZ BELDA, A. i SÁNCHEZ TRUJILLANO, M.C. (1935): *Razas Ovinas Españolas*. Madrid. Ministerio de Agricultura.